

Jonathan Haidt

PRAVIČNIŠKI UM

Zakaj dobre ljudi ločujeta politika in religija

Jonathan Haidt

PRAVIČNIŠKI UM

Zakaj dobre ljudi ločujeta
politika in religija

UMco, Penca in drugi, Ljubljana, 2013

Jonathan Haidt

PRAVIČNIŠKI UM

Zakaj dobre ljudi ločujeta politika in religija

THE RIGHTEOUS MIND

Why Good People are Divided by Politics and Religion

Copyright © 2012 by Jonathan Haidt, All rights reserved.

© za Slovenijo UMco, d. d. in Penca in drugi d. n. o., 2013.

Vse pravice pridržane.

Prevod: Janez Penca

Jezikovni pregled: dr. Martina Križaj

Izdajatelj in založnik:

UMco d. d., Penca in drugi d. n. o. / Zbirka Angažirano

Glavni urednik: Samo Rugelj

Urednica knjige: Renate Rugelj

Oblikovanje in postavitev: Žiga Valetič

Fotografija na naslovnici: Natalie Helbert, iStock.

Tisk: NTD d. o. o.

Naklada: 400 izvodov, 1. natis

Ljubljana, 2013

Knjižno delo je izšlo v okviru programa, ki ga sofinancira
Javna agencija za knjigo Republike Slovenije.

Brez pisnega dovoljenja založbe je prepovedano reproduciranje, distribuiranje, javna priobčitev, predelava ali druga uporaba tega avtorskega dela ali njegovih delov v kakršnem koli obsegu ali postopku, skupaj s fotokopiranjem, tiskanjem ali shranitvijo v elektronski obliki, v okviru določil Zakona o avtorski in sorodnih pravicah.

CIP – Kataložni zapis o publikaciji
Narodna in univerzitetna knjižnica, Ljubljana

177

HAIDT, Jonathan

Pravičniški um : zakaj dobre ljudi ločujeta politika in religija / Jonathan Haidt ; [prevod Janez Penca]. - 1. natis. - Ljubljana : UMco : Penca in drugi, 2013. - (Zbirka Angažirano)

Prevod dela: The righteous mind

ISBN 978-961-6803-83-0 (UMco)

269085440

UMco d. d., Leskoškova 12, 1000 Ljubljana
tel.: 01/ 520 18 39, e-pošta: bukla-urednistvo@umco.si, www.bukla.si

*V spomin na mojega očeta,
Harolda Haida*

*Prizadevam si, da se človeškim dejanjem ne bi smejal,
jih ne bi objokoval ne sovražil, temveč bi jih razumel.*

– Baruch Spinoza, *Tractatus politicus*, 1676

VSEBINA

UVOD	11

PRVI DEL

NAJPREJ INTUICIJA, ŠELE NATO STRATEŠKO RAZMIŠLJANJE

1. Iz česa izvira morala?	23
2. Intuitivni pes in njegov racionalni rep	49
3. Vladajo sloni	75
4. Volite mene (poglejte, zakaj)	97

DRUGI DEL

MORALA JE VEČ KOT ZGOLJ VPRAŠANJE KRIVIČNOSTI IN PRAVIČNOSTI

5. Onkraj nenavadne morale	123
6. Brbončice pravičniškega uma	141
7. Moralni temelji politike	159
8. Prednost konservativcev	189

TRETJI DEL

MORALA LEPI IN SLEPI

9. Zakaj smo tako skupinski?	225
10. Panjsko stikalo	259
11. Religija je moštveni šport	285
12. Ali ne bi mogli biti sprti bolj ustvarjalno?	317

SKLEP	361

ZAHVALE	367

OPOMBE	371

VIRI	419

SPREMNA BESEDA:

dr. Marko Pavliha: Kako bi presegli brezno med levico in desnico?	445

STVARNO IN IMENSKO KAZALO	455

SEZNAM ILUSTRACIJ	469

UVOD

» Ali ne bi mogli shajati drug z drugim?«

To vprašanje je postalo slavno 1. maja 1992. Izrekel ga je Rodney King, črnc, ki so ga leto poprej štiri losangeleški policisti pretepli skoraj do smrti. Vsa Amerika je videla posnetek tega nasilja, in ko je nato porota policiste oprostila krivde, je v Los Angelesu izbruhnulo množično ogorčenje, ki se je spremenilo v šest dni trajajoče izgrede. Ubitih je bilo 53 ljudi, zažgali so 7.000 zgradb. Večina kaosa je bila posneta v živo; televizijske kamere so dogajanju sledile iz helikopterjev, ki so krožili nad mestom. Ko pa so se izgredniki zelo grobo znesli nad belim voznikom tovornjaka, je Kinga to tako ganilo, da jih je pozval k miru.

Kingov nagovor je zdaj precej obrabljen, postal je kulturni kič, krilatica, ki jo pogosteje uporabljamo zato, da bi se nasmejali, kot pa da bi jo razumeli kot resen poziv k medsebojnemu razumevanju. Zato sem se sprva obotavljal in Kingovih besed nisem hotel uporabiti v uvodu, nato pa sem se vendarle odločil zanje – in sicer iz dveh razlogov.

Prvi je ta, da Kingovega vprašanja danes večina Američanov ne postavlja o medrasnih odnosih, temveč o političnih in o razpadu sodelovanja preko strankarskih meja.

Drugi razlog, zaradi katerega sem se to knjigo odločil začeti z obrabljeno frazo, je Kingov poznejši, prijetnejši in redko

navedeni poziv. Ko se je prebijal skozi televizijski intervju, se bojeval s solzami in se ponavljal, je namreč izrekel naslednje: »Prosim, pa saj lahko shajamo drug z drugim! Vsi bi lahko shajali drug z drugim. Hočem reči, da nam je na tem svetu dano tako malo časa. Poskusimo vendar, da bi se dobro izteklo.«

To je knjiga, ki govori o tem, zakaj tako težko shajamo drug z drugim. Res nam je tu dano živeti zelo kratek čas, zato se vsaj potrudimo, da bi razumeli, zakaj se tako zlahka delimo v sovražne skupine, ki so vse tako trdno prepričane v svoj prav.

Recimo, da je pred 400 milijoni let, torej v času, ko so rastline in živali prvič poselile Zemljo, tuja civilizacija v orbito okrog Zemlje utirila satelit, ki enkrat na tisoč let pošlje Nezemljanom visokoločljivo sliko zemeljske površine. Serija slik odkriva številne postopne spremembe – premike celin, ledeniške gmote, ki se širijo in nato krčijo. Po nekaj udarcih asteroidov se vegetacija dramatično spremeni.

Toda potem ko bi si ogledali vseh 400.000 slik, bi Nezemljani ob zadnjih desetih slikah zagotovo ostrmeli. Te slike namreč kažejo, kako se ledeniki umikajo, podobno kot se je večkrat zgodilo tudi poprej. Toda po tem zadnjem umiku (ki zaznamuje začetek obdobja, ki ga Zemljani imenujemo holocen) so med vegetacijo začeli poganjati novi, čudoviti objekti. Na prvih od teh zadnjih desetih slik vidijo tujci najzgodnejše stalne človeške naselbine, ki jih obdajajo prva polja. Ko pridejo do pete slike, vidijo kanale, gigantske kamnite ploščadi in svetišča v Mezopotamiji; na šesti so egiptovske piramide. Na treh, ki sledijo, vidijo, da so vsepovsod vzniknila in zrasla mesta ter se med seboj povezala s cestami. Vidijo akvadukte in stadione ter tisoče ladij na morju.

A vse te spremembe bi bile v primerjavi s prehodom od devete slike k deseti nepomembne. Na deseti sliki je veliko travnikov in gozdov ter celo nekaj puščavskih predelov spremenjenih v prostrane šahovnice enakomerno obarvanih polj, ki jih

ceste in tiri povezujejo z orjaškimi mesti; v njihovem zračnem prostoru mrgoli letal in helikopterjev.

Prehod od umikajočih se ledenikov do globalne civilizacije je prikazan zgolj v nekaj slikah. Zakaj se je to zgodilo?

Očiten odgovor na to vprašanje ponuja tehnologija, ki se je pojavila s poljedelstvom in je napredovala preko metalurgije, inženirstva, kemije in drugih znanosti. To zgodbo si lahko preberete v delih, kot sta knjigi Jareda Diamonda *Puške, bacili in jeklo* in *Kaj želi tehnologija* (*What Technology Wants*) Kevina Kellyja.

Toda v izhodišču tega civilizacijskega prehoda je psihološka zgodba, ki se je pojavila, preden se je začela tehnološka. Četudi bi tisti Nezemljani pred milijonom let po vsej Afriki raztrosili pluge, vreče s semeni in slikovna navodila za njihovo uporabo, ne bi naši hominidni predniki nič prej postali poljedelci. Kmetovanje namreč zahteva veliko več kot le tehnologijo; zahteva tudi sodelovanje. Z neznansko mero medsebojnega zaupanja mora skupaj delati veliko ljudi, ki si razdelijo naloge in morajo brez vidnega poplačila garati dolge mesece. In ko končno pride čas žetve, morajo biti poljedelci sposobni, da si pridelek delijo, ga uskladiščijo in branijo ter ga nekaj tudi ohranijo do naslednje setve. Pridelovanje hrane na ta način pogojuje nastanek vasi. Le kako so naši predniki zmogli delati skupaj najprej v vaseh, nato v mestnih državah in potem v velikih državah?

Temeljni naravni dejavnik za ustvarjanje sodelovalnih skupnosti je sorodstvo. Čebelji panji in mravljišča so pravi čudež sodelovanja; čebele oz. mravlje povezuje to, da pripadajo isti družini – skoraj vse so sestre. To je sijajno za čebele in mravlje, katerih matice lahko izležejo na milijone jajčec, toda ne deluje pri ljudeh, da bi tako naselili velemesta in gradili piramide. Kako se torej za to, da bi ustvarili velike reči, med seboj povežemo ljudje? Kaj je naše lepilo?

Ljudje, ki posvetijo svoje življenje raziskovanju nečesa, pogosto začnejo verjeti, da je predmet njihovega zanimanja tudi ključ do razumevanja vsega. Tako zadnja leta izhajajo knjige o prelomni vlogi, ki so jo v človeški zgodovini imeli kuhanje,

materinstvo, vojne ..., celo sol. Tudi pred vami je ena od takih knjig. Jaz namreč raziskujem moralno psihologijo in vam želim predstaviti prepričljive dokaze o tem, da je morala tista izjemna človeška sposobnost, ki je omogočila nastanek civilizacije. S tem ne namigujem, da niso bili pomembni tudi kuhanje, materinstvo, vojna in sol, toda v tej knjigi vas bom popeljal na popotovanje po človeški naravi in po zgodovini iz zornega kota moralne psihologije.

Upam, da vam bom lahko ponudil nov način razmišljanja o dveh pomembnih, razburljivih in nasprotujočih si temah našega življenja: o politiki in religiji. Vljudnost nas sicer uči, da naj se o teh temah in olikani družbi ne pogovarjamo – toda jaz pravim: »Z besedo na dan!« Politika in religija sta izraz naše temeljne moralne psihologije in razumevanje le-te lahko pripomore k združevanju ljudi. S to knjigo želim ti dve temi osvoboditi strasti, jeze in nasprotovanja ter le-te nadomestiti s spoštovanjem, čudenjem in radovednostjo. Ljudje smo lahko zelo srečni, ker smo razvili zapleteno moralno psihologijo in tako svoji vrsti omogočili, da je samo v nekaj tisoč letih iz vegetacije vzbrstela v radost, udobje in nenavadno spokojnost moderne družbe¹. Upam, da bo ta knjiga naredila pogovore o morali, politiki in religiji običajnejše, vljudnejše in zabavnejše – celo v mešani družbi. Upam, da bo pripomogla k boljšemu medsebojnemu razumevanju.

ROJENI ZA PRAVIČNIKE

To knjigo bi lahko naslovil *Moralni um*; tako bi že z naslovom poudaril, da je človeški um ustvarjen za to, da »počne« moralo, in sicer prav tako, kot je zasnovan za to, da udejanja jezik, spolnost, glasbo in številne druge dejavnosti, ki jih prikazujejo popularne knjige o najnovejših znanstvenih odkritjih. Toda raje sem se odločil za naslov *Pravičniški um*, in sicer zato, da bi z njim opozoril na to, da je človeška narava sama po sebi ne le moralna, temveč tudi moralistična, torej kritična in nagnjena k prenačlenim sodbam.

Angleška beseda pravičniški izvira iz staronorveške besede *rettviss* in staroangleške *rihtwis*; obe sta pomenili »pravičen, pokončen, kreposten«. ²Ta pomen se je prenesel v moderni angleški besedi *righteous* in *righteousness* (pravičniški, pravičništvo); obe imata danes močan religiozni prizvok, ker z njima po navadi prevajajo hebrejsko besedo *tzedek*. Tzedek je v Stari zavezi vsakdanja beseda in pogosto poimenuje lastnost ljudi, da ravnajo v skladu z božjimi željami, lahko pa tudi lastnost boga in njegovo sodbo ljudi (ki je pogosto stroga, a vedno pravična).

Zvezo med pravičništvom in prenagljenim obsojanjem zaznamo v nekaterih modernih definicijah besede pravičniški, npr. »izvirajoč iz ogorčenega občutka za pravičnost, moralo ali fair play«. ³Ta povezava se kaže tudi v izrazu farizejski, ki pomeni »prepričan o lastni pravičnosti in krepostnosti, zlasti v nasprotju z dejanji in prepričanji drugih; ozko moralističen in nestrpen«. ⁴Rad bi vam dokazal, da je obsedenost s pravičništvom (ki človeka neizogibno pahne v samovšečno prepričanje o lastni krepostnosti) normalno človeško stanje. Je sestavina našega evolucijskega ustroja, ne pa okvara ali napaka, ki se je vtihotapila v naš um, ki bi bil sicer objektiven in racionalen. ⁵

Pravičniški um je omogočil ljudem (ne pa tudi živalim), da brez sorodniškega lepila tvorimo velike sodelovalne skupine, plemena in narode. Hkrati pa povzroča, da se v naših sodelovalnih skupinah vedno pojavljajo moralistične zdrahe. Zdravje in razvoj vsake družbe pravzaprav celo zahtevata določeno mero nasprotovanja. Kot najstnik sem si želel mir na svetu, zdaj pa hrepenim po svetu, v katerem bi bile konkurenčne ideologije v ravnovesju, sistemi odgovornosti bi nam preprečevali, da bi se izmuznili s prevelikim plenom, in bi bilo manj ljudi prepričanih, da pravičniški cilji posvečujejo nasilna sredstva. To ni ravno romantična želja, vendar pa je taka, da bi jo lahko uresničili.

KAJ NAS ČAKA

Ta knjiga ima tri dele; te lahko pojmujeate kot tri ločene knjige – le da je vsaka močno povezana s tisto pred njo. V vsakem delu je predstavljeno po eno pomembno načelo moralne psihologije.

Prvi del govori o prvem načelu: Najprej občutek (intuicija), šele nato strateško razmišljanje.⁶ Moralni občutki vzniknejo samodejno in skoraj v trenutku, vsekakor veliko prej, preden nastopi moralno presojanje; ti prvi intuitivni vzgibi v resnici usmerjajo naše poznejše razmišljanje. Če mislite, da se do resnice dokoplamo z moralnim presojanjem, boste ves čas razočarani nad tem, kako neumni, pristranski in nelogični postanejo ljudje, ko se ne strinjajo z vami. Toda če imate moralno presojanje za večščino, ki smo jo ljudje razvili v podporo svojim socialnim ciljem (za opravičevanje svojih dejanj in za obrambo skupin, ki jim pripadamo), postanejo naša dejanja veliko bolj smiselna. Bodite pozorni na intuitivne vzgibe in ne vrednotite moralnih preprirov med ljudmi kar tako, na prvi pogled. Največkrat gre namreč za sproti izmišljene, spretno zasnovane sodbe in argumente, s katerimi ljudje podpirajo enega ali več strateških ciljev.

Osrednja metafora štirih poglavij iz prvega dela je, *da je naš um razcepljen, da je kot krotilec na slonovem hrbtu in da mora krotilec služiti slonu*. Krotilec je naš racionalni um, torej tok besed in podob, ki se polasča naše zavesti. Slon pa predstavlja preostalih 99 % duševnih procesov, tj. tistih, ki se dogajajo zunaj naše zavesti, vendar v resnici vladajo večini našega ravnanja.⁷ To prisposodbo sem razvil v svoji prejšnji knjigi, *Hipotezi o sreči*; v njej sem prikazal, kako krotilec in slon delata skupaj, včasih tudi slabo, zato se skozi življenje prebijamo v iskanju smisla in povezanosti. V tej knjigi bom to prisposodbo uporabil, da bi rešil uganke, kot je npr. ta, zakaj se nam vsi (drugi) zdijo hinavci⁸ in zakaj politične stranke tako rade verjamejo podlim lažem in teorijam zarote. To prisposodbo bom uporabil tudi za to, da vam bom pokazal, kako lahko lažje pregovorite ljudi, ki se vam ne zdijo dovezetni za razumskost.

Drugi del knjige govori o drugem načelu moralne psihologije: Pri morali gre za več kot le za krivičnost in pravičnost. Osrednja prisposoba teh štirih poglavij je, da je pravičniški um kot jezik s šestimi vrstami brbončic. Posvetna zahodna morala je kot kuhinja, ki poskuša aktivirati samo eno ali dve od njih – ali skrb za krivičnost in trpljenje ali za poštenost in nepravičnost. Toda ljudje imamo še toliko drugih močnih intuitivnih vzgibov, npr. za svobodno izbiro, zvestobo, avtoriteto in svetost. Pojasnil bom, od kod izvira teh šest brbončic, kako tvorijo podlago številnim svetovnim moralnim kuhinjam in zakaj imajo politiki na desni vgrajeno prednost, ko kuhajo obroke, ki so vseh volivcem.

Tretji del knjige govori o tretjem načelu: *Morala lepi in slepi*. Temeljna prisposoba štirih poglavij iz tega dela je, da je v človeku 90 % šimpanza in 10 % čebele. Naša narava je izdelek naravne selekcije, ki hkrati deluje na dveh ravneh. Posamezniki v vsaki skupini tekmujejo drug z drugim, zakaj ljudje smo potomci primatov, ki so se odlikovali v tej tekmi. Od tod izvira grda plat naše narave, tj. tista, ki jo po navadi prikazujejo knjige o našem evolucijskem izvoru. Ljudje smo v resnici sebični hinavci, tako večši laganja o krepostnosti, da ukanimo celo sami sebe.

Toda človeška narava se oblikuje tudi, ko skupine tekmujejo med seboj. Tedaj, kot je davno tega ugotovil že Darwin, tesno povezane in sodelujoče skupine navadno premagajo skupine sebičnih posameznikov. Darwinove ideje o skupinski selekciji so v 60-ih letih 20. stol. sicer postale nepriljubljene, toda nedavna odkritja oživljajo njegove zamisli in posledice teh odkritij so precej globoke. Ljudje namreč nismo vedno sebični hinavci. V posebnih okoliščinah smo tudi sposobni zatreti svoj dlakocepski jaz in postati kot celice večjega telesa ali kot čebele v panju, ki delajo v dobro skupine. Take izkušnje so pogosto med najbolj cenjenimi v našem življenju, čeprav nam naša panjskost lahko zaslepi pogled na druge moralne zadeve. Naša čebelja narava spodbuja v nas nesebično ljubezen, junaštvo, vojskovanje in genocid.

Če naš pravičniški um ugledate kot um primatov s panjsko prevleko, se vam ponudi povsem nov pogled na moralo, politiko

in religijo. Pokazal bom, da nam naša »višja narava« dopušča, da smo globoko altruistični, toda ta altruizem je v glavnem namenjen članom naše skupine. Pokazal bom, da je religija (verjetno) evolucijska prilagoditev, ki pomaga ljudem, da se povežejo in ustvarijo skupnost ljudi z enako moralo. Religija torej ni ne virus ne parazit, kot zadnja leta dokazujejo nekateri znanstveniki (»novi ateisti«). Ta svoj pogled bom uporabil pri razlagi, zakaj so eni ljudje konservativci, drugi liberalci in tretji libertarci. Ljudje se povezujejo v politične združbe z enako moralo. Ko sprejmejo določeno moralo, postanejo slepi za drugo.

(Terminološka opomba: V ZDA se beseda »liberalen« nanaša na napredno ali levo usmerjeno politiko in to besedo bom uporabljal v tem smislu. V Evropi in drugod po svetu je izraz »liberalen« bližji svojemu izvirnemu pomenu – tak, ki ceni svobodo bolj kot vse drugo, tudi v ekonomskih dejavnostih. Ko Evropejci uporabljajo besedo liberalen, pogosto mislijo na nekaj, kar je bolj podobno ameriškemu izrazu libertaren, ki pa ga ne moremo zlahka postaviti v območje leve usmerjenosti.⁹ Bralci zunaj ZDA bodo morda vsakič, ko bom uporabil besedo liberalen, to želeli zamenjati z besedama napreden ali levičarski.)

V prihajajočih poglavjih bom črpal iz najnovejših raziskav nevroznanosti, genetike, socialne psihologije in evolucijskega modeliranja; toda sporočilo te knjige za vsakdanjo rabo je prastaro – gre za eno od Velikih resnic, ki jo najdemo v večini svetovnih modrostnih tradicij. Začne se s spoznanjem, da smo pravzaprav vsi pravičniški hinavci:

Kaj gledaš iver v očesu svojega brata, bruna v svojem pa ne opaziš? ... Hinavec, odstrani najprej bruno iz svojega očesa; šele potem boš razločno videl odstraniti iver iz očesa svojega brata. (Matej, 7:3-5)

Nadaljuje se z izjavo, da razsvetljenje (ali modrost, če vam je tako bolj všeč) od vseh nas zahteva, da iz svojih oči izderemo bruno in pobegnemo svojemu nenehnemu dlakoopskemu in

prepirljivemu moraliziranju. Ali kot je v 8. stol. zapisal eden od prvih kitajskih mojstrov zena Sen-ts'an:

Popolna pot je težka samo za izbirčne;
ne imej rad, ne čuti odpora, potem bo vse jasno.
Razlikuj le za las in nebesa se bodo ločila od zemlje;
če želiš zreti v resnico, nikoli ne bodi niti za niti proti.
Boj med »za« in »proti« je najhujša bolezen uma.¹⁰

Ne trdim, da bi morali živeti kot Sen-ts'an. Pravzaprav sem prepričan, da bi se svet brez moraliziranja, obrekovanja in obsojanja hitro pogreznil v razpad in kaos. Toda če se želimo razumeti, če želimo razumeti naše delitve, omejitve in možnosti, moramo stopiti korak nazaj, opustiti moramo moraliziranje, uporabiti moramo nekaj moralne psihologije in analizirati igro, ki jo igramo.

Raziščimo torej psihologijo tega boja med »za« in »proti«. Gre za boj, ki poteka v našem pravičniškem umu in med vsemi pravičniškimi skupinami.